

ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ

Γεράσιμος Κουζέλης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

I.

Οι σκέψεις που διατυπώνονται στη συνέχεια έχουν ως αφετηρία τους μια γνωστή παρατήρηση του Νίκου Πουλαντζά που περιλαμβάνεται στο τελευταίο του βιβλίο.

Γράφει εκεί, γενικεύοντας μια προβληματική που ρητά αναγνωρίζει ότι οφείλει στον Φουκώ,¹ πως οι ρίζες του ολοκληρωτισμού βρίσκονται παραδόξως στο ίδιο έδαφος από το οποίο πηγάζουν και οι αστικές ελευθερίες: στο διαχωρισμό ιδιωτικού και δημοσίου.² Εισάγοντας αυτόν το διαχωρισμό, το αστικό κράτος εξασφαλίζει για τον εαυτό του τη δυνατότητα και το δικαίωμα να τον αγνοεί. Ανάμεσα στην κατοχύρωση και την ολοκληρωτικού χαρακτήρα κατάλυση της ανεξαρτησίας του ιδιωτικού δεν υπάρχουν επομένως πραγματικά σύνορα, καθώς το όριο χαράσσεται, κάθε φορά εκ νέου, από το ίδιο το αστικό κράτος και τους κοινωνικούς του μηχανισμούς, που παρεμβαίνουν και στις δύο περιπτώσεις.

Οι μελέτες του Φουκώ είναι εκείνες που τεκμηριώνουν αυτή τη σύλληψη, εξετάζοντας "μικροσκοπικά" συγκεκριμένες τεχνικές. Τεχνικές που εξατομικεύουν και διαμορφώνουν τα υποκείμενα.³ Τεχνικές που κατασκευάζουν κανάλια άσκησης της κρατικής εξουσίας μέσα από τα ίδια τα σώματα των υποκειμένων.⁴ Τεχνικές που εφευρίσκουν και αναδεικνύουν περιοχές οικειότητας, περιοχές ιδιωτικών απολαύσεων, αναγκών και δραστηριοτήτων, περιοχές στις οποίες θα εδραιωθούν καινούργια παιχνίδια παροχής και περιορισμού, χειραφέτησης και κανονιστικής ρύθμισης, παιχνίδια του Λόγου της εξουσίας.⁵

Το "ιδιωτικό άτομο", που εκπροσωπεί τον απαραβίαστο πυρήνα ελευθερίας και δικαιωμάτων του σύγχρονου κόσμου, αποκαλύπτεται, σύμφωνα πάντα μ' αυτή τη θέση, ως σώμα διάτρητο και προκανονισμένο από τις διαμορφωτικές παρεμβάσεις της εξουσίας. Για το σύγχρονο κράτος από την άλλη πλευρά δεν ισχύει κανένας φραγμός αρχής, που να περιορίζει την παρέμβασή του στον ιδιωτικό χώρο.

Τα διακριτά άτομα, που κάτω από τις κυρίαρχες σχέσεις ανταλλαγής προωθούνται στο προσκήνιο του κοινωνικού γίγνεσθαι, και η ιδιωτική τους σφαίρα, που συγκροτείται με την απόσυρση του κράτους από τη διαδικασία αναπαραγωγής της ζωής, έχουν πλέον

1 Νίκος Πουλαντζάς, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα 1984, σ. 93 κ.ε.

2 Ο.π. σ. 103

3 Βλ. π.χ. Μισέλ Φουκώ, Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής, Αθήνα 1989, σ. 251 κ.ε.ψ. Μισέλ Φουκώ, Πλειθαρχική εξουσία και υποτέλεια", στο Μισέλ Φουκώ, Η μικροφυσιολογία της εξουσίας, Αθήνα 1991, σ. 106 κ.ε.

4 Βλ. π.χ. Φουκώ, Επιτήρηση και τιμωρία, ό.π. σ. 183 κ.ε.ψ. Michel Foucault, "Macht und Körper", στο Michel Foucault, *Μικροφυσιολογία της Macht*, Βερολίνο 1976, σ. 105 κ.ε.

5 Βλ. π.χ. Μισέλ Φουκώ, *Η όψη της γνώσης. Ιστορία της σεξουαλικότητας 1*, Αθήνα 1982, ιδιαίτερα το δεύτερο και το τέταρτο μέρος. Μισέλ Φουκώ, "Όχι στο βασίλειό της", στο Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα 1987, σ. 71 κ.ε. Μισέλ Φουκώ, "Η ιστορία της σεξουαλικότητας" και "Η ομολογία της σάρκας", στο Φουκώ, *Η μικροφυσιολογία της εξουσίας*, ό.π., σ. 119 κ.ε. και 131 κ.ε. αντίστοιχως.

διακεκριμένη σημασία για τη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου. Ακριβώς επειδή τους αναγνωρίζεται ένας αυτόνομος ρόλος και στο βαθμό που παίζουν ένα τέτοιο ρόλο, υπόκεινται εν δυνάμει διαρκώς σε ρύθμιση εκ μέρους του "γενικού", σε κρατική παρέμβαση.

Το ατομικά ιδιωτικό δεν αποτελεί πλέον, σύμφωνα με την αφοριστική διατύπωση του Πουλαντζά,⁶ όριο, παρά αγωγό της εξουσίας του σύγχρονου κράτους. Η οικοδόμηση, η θεσμική ενίσχυση και η ιδεολογική οχύρωση του ιδιωτικού χώρου ως κατεχορήγη πεδίου ατομικής ελευθερίας αποτελούν ταυτοχρόνως θήματα συγκρότησης και ανάδειξης ενός εκμεταλλεύσιμου πεδίου άσκησης εξουσίας, ενός πεδίου ούστασης νέων και βαθύτερων σχέσεων εξάρτησης.

II.

Η διαλεκτική αυτή συγγενεύει άμεσα μ' εκείνη που χαρακτηρίζει γενικότερα τη σχέση του σύγχρονου κράτους με την κοινωνία στην οποία αντιστοιχεί.

Είναι ο ιδιωτικός χαρακτήρας αυτής της κοινωνίας που βρίσκεται στη βάση της ολοκληρωτικής τάσης του σύγχρονου κράτους. Αυτό καλείται να εξασφαλίσει τους γενικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας. Βασικότερος τέτοιος όρος είναι σε συνθήκες καπιταλιστικής παραγωγής η εξασφάλιση του ιδιωτικού της χαρακτήρα, η απρόσκοπτη λειτουργία των νόμων της αγοράς, η απουσία επομένως εξωοικονομικών παρεμβάσεων. Αυτή η κρατική λειτουργία εξασφάλισης της "απουσίας" του πολιτικού από την οικονομία αναλογεί ως γνωστόν παραδόξως σε μια μαζική "παρουσία".⁷

Όχι μόνον το παρεμβατικό αλλά και το κοινωνικό κράτος έχουν εδώ τη βάση τους.⁸ Η οικονομία γεννά η ίδια την ανάγκη έξωθεν αποτρεπτικών ρυθμίσεων, ώστε να επανεξασφαλίζονται οι συνθήκες απρόσκοπτης ιδιωτικής συναλλαγής.

Διατυπωμένη σε όρους ανάλογους με τους προηγούμενους, η διαλεκτική εδώ συνίσταται στην αυξανόμενη "κοινωνικοποίηση του κράτους" με παράλληλη "κρατικοποίηση της κοινωνίας". Και εδώ το κοινωνικό κράτος, που ενσαρκώνει τις ανάγκες εξασφάλισης των μη ιδιοκτητών, συμπίπτει με το δυνάμει αυταρχικό κράτος που παρεμβαίνει ρυθμιστικά στις κοινωνικές σχέσεις, ακόμη και στις πιο ιδιωτικές τους πτυχές.⁹

III.

Η νεότερη κοινωνιολογική συζήτηση προσεγγίζει αυτό το πεδίο υπό τον τίτλο του "κοινωνικού", με την έννοια που διακρίνεται ευκρινώς σε όλα εκείνα τα σύγχρονα

6 Πουλαντζάς ό.π., σ. 103

7 Έχω άλλου αναλύσει ουστηματικά τις φαινομενικά παραδόξες συνέπειες της "απόσυρσης" του κράτους από την διαδικασία οικονομικής αναπαραγωγής. Βλ. Gerassimos Kouzelis, *Das symbolische Mehrprodukt*, Φραγκφουρτη 1985, σ. 164 κ.ε.

8 Βλ. και Γεράσιμος Κουζελής, "Η διαλεκτική της αναγνώρισης στην κοινωνική πολιτική. Τάσεις και αντιφάσεις στη σχέση πολίτη - κράτους πρόνοιας", στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, 3ο συνέδριο ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1992, σ. 22.

9 Μια δευτερογενής, αλλά καθοριστική συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι ότι θα μπορούσε να ονομαστεί "πολιτικοποίηση" των κοινωνικών και ιδιωτικών σχέσεων. Πρόκειται για θέμα ιδιαίτερα σημαντικό και αρκετά συζητημένο στο πλαίσιο της διερεύνησης των σχέσεων που επικρατούν στην πολιτισμική καθημερινότητα ή τον κόσμο της ζωής. Βλ. Kouzelis, ό.π., σ. 416 κ.ε.

επαγγέλματα που χρησιμοποιούν αυτό το επίθετο ως πρώτο συστατικό του ονόματός τους.¹⁰ Το πεδίο του "κοινωνικού" είναι πεδίο αντιπαράθεσης, καθώς στο εσωτερικό του χωμάσσεται συνεχώς εκ νέου το όριο μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού. Χαράσσεται στη βάση ενός ορισμού που διατυπώνει το ίδιο το κράτος. Όπως παραστατικά σημειώνει και πάλι ο Πουλαντζάς,¹¹ διαφωνώντας με την προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας για τη σχέση κράτους και οικογένειας, το κράτος είναι αυτό που κατά τη συγκρότησή του ως δημόσιου τομέα, προσδιορίζει το χώρο που θα καταλάβει η οικογένεια: ένα χώρο ιδιωτικό, που περικλείεται από κινητά τοιχώματα.

Παρ' όλο όμως που το κράτος είναι αυτό που τους διατυπώνει, οι ορισμοί δημόσιου και ιδιωτικού, η εκάστοτε θέση των εξωτερικών τους τοιχωμάτων, αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και ανταγωνισμού. Η γνωστότερη πλευρά αυτών των αγώνων σημασιοδότησης αφορά το κοινωνικό περιεχόμενο της κρατικής παρέμβασης, την αρμοδιότητα του κράτους. Και την αφορά τόσο θετικά όσο και αρνητικά: το κράτος μπορεί κριτικά να ελεγχθεί τόσο για τις ευθύνες που δεν αναλαμβάνει όσο και για τους χώρους στους οποίους αθέμιτα εισέρχεται. Ο ορισμός των ευθυνών και των ελεύθερων από το κράτος χώρων ήταν και είναι αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων.¹²

IV.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως για μια τελευταία παρατήρηση στη θέση που υποστηρίζει ο Πουλαντζάς.

Η θέση αυτή έχει, σύμφωνα με τα παραπάνω, δύο πλευρές. Υποστηρίζει αφενός πως ήδη στην κατασκευή του ορίου που διακρίνει δημόσιο και ιδιωτικό είναι εγγεγραμμένη η δυνατότητα υπέρβασής του εκ μέρους του κράτους. Κι αυτό σημαίνει πως το νέο βασίλειο του ιδιωτικού, που αντίθετα με τον αρχαιοελληνικό οίκο είναι βασίλειο της ελευθερίας, συγγενεύει εξ αιματος με τον ολοκληρωτισμό. Τονίζει όμως αφετέρου, ότι παρά την κρατική υπαγόρευση αλλά και παράβαση των ορίων, ο ανταγωνισμός για τον προσδιορισμό τους επισημαίνει την παρουσία ενός άλλου πραγματικού φραγμού που αποτρέπει τον ολοκληρωτισμό: της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.¹³

Η παρατήρηση αυτή, που θα ηχούσε μάλλον κοινότοπη αν δεν εντασσόταν στην προβληματική του συγκεκριμένου συγγραφέα, μας παραπέμπει σε ένα θέμα συναφές μ' αυτό που θέσαμε αρχικά: στο θέμα του αστικού δημόσιου χώρου. Η αστική δημοσιότητα είναι η προϋπόθεση, αν όχι και η ουσία της αστικής δημοκρατίας. Πρόκειται για το πεδίο, το οποίο η αστική κοινωνία των ιδιωτών προτάσσει ως ασπίδα της απέναντι στη δημόσια εξουσία.

Η πολιτική φιλοσοφία προσδιορίζει το δημόσιο χώρο ως αποτέλεσμα του δημόσιου ενδιαφέροντος που αποκτά για τους ίδιους τους υπηκόους η σφαίρα του ιδιωτικού. Από τη

10. Ο Jacques Donzelot παρουσιάζει στο βιβλίο του *La police des familles*, Παρίσι 1977, παραστατικά τη γένεση αυτού του τομέα.

11. Πουλαντζάς, *ο.π.*, σ. 102.

12. Βλ. Κουζέλης, *"Η Διαλεκτική της αναγνώρισης ..."*, *ο.π.*, σ. 26.

13. Πουλαντζάς, *ο.π.*, σ. 104.

μια μεριά η αστική κοινωνία οροθετεί τον ιδιωτικό τομέα επέναντι στη δημόσια εξουσία. Από την άλλη μεριά η αναπαραγωγή της ζωής, που βρίσκεται πια στο πεδίο αρμοδιότητας του ιδιωτικού, είναι αντικείμενο δημόσιου ενδιαφέροντος που υπερβαίνει τα στενά όρια του οίκου.¹⁴ Η διαχειριστική δραστηριότητα, με την οποία η δημόσια εξουσία συνδέεται με τους ιδιώτες, αναδεικνύεται επομένως σε κεντρικό ζήτημα. Το διαρκές συμβόλαιο, δια του οποίου ανατίθεται στο δημόσιο αυτή η διαχείριση του ιδιωτικού, γίνεται, όπως παρατηρεί ο Habermas, αντικείμενο μόνιμου ελέγχου και κριτικής.¹⁵ Ο συνολικός τομέας των δραστηριοτήτων που πηγάζουν από το συμβόλαιο βρίσκεται αντιστοίχως σε μόνιμη κρίση.

Η άσκηση κριτικής για την ερμηνεία και εφαρμογή των όρων του συμβολαίου αποτελεί το προϊόν ενός κοινού που συλλογίζεται ελεύθερα και για να θυμηθούμε, έστω και παραφράζοντάς τον, τον Καντ: το να σκέφτεται κανείς σημαίνει να σκέφτεται δυνατά. Ο αστικός δημόσιος χώρος είναι ακριβώς η σφαίρα των ιδιωτών που συγκροτούν αυτό το κοινό. Η εδραίωσή του εξασφαλίζει την προϋπόθεση εφαρμογής του συμβολαίου, δηλαδή τη δημοσιότητα ως ενσάρκωση της αρχής του ελέγχου της δημόσιας εξουσίας. Πρόκειται επομένως για έναν δημόσιο χώρο στο εσωτερικό του ιδιωτικού τομέα: όσοι συναλλάσσονται και επικοινωνούν σ' αυτό το χώρο παραμένουν ιδιώτες και χαρακτηρίζονται απ' αυτή τους την ιδιότητα.¹⁶ Πρόκειται ταυτοχρόνως για ένα χώρο, που σύμφωνα και πάλι με τον Καντ κατέχει την πολιτική λειτουργία διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους και κοινωνίας.¹⁷

Αν λοιπόν από τη μια η αστική δημοσιότητα αποτελεί ιστορικό προϊόν της διαδικασίας διαχωρισμού της κοινωνίας από το κράτος "κι αυτό μας επιτρέπει να την αναγνωρίσουμε ως μια άλλη όψη της ανάδειξης του "κοινωνικού" σε ανεξάρτητη σφαίρα" από την άλλη "αναπτύσσεται στο πεδίο έντασης μεταξύ κράτους και κοινωνίας, αλλά πάντα έτσι ώστε η ίδια να παραμένει τμήμα του ιδιωτικού τομέα".¹⁸

V.

Αν οι παραπάνω προσδιορισμοί δίνουν επιγραμματικά το στίγμα της αστικής δημοσιότητας, εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι με τη βαθμιαία άρση του διαχωρισμού μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου σταδιακά μεταβάλλεται και η δομή της δημοσιότητας, εφόσον αυτή προϋπέθετε εκείνο το διαχωρισμό. Ο δημόσιος χώρος χάνει κάθε χαρακτηριστικό της κριτικής και διαμεσολαθητικής του λειτουργίας.

14. Βλ. Jurgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt και Neuwied 1979, σ. 33 και 155.

15. Ο.π., σ. 39.

16. Ο Habermas παρουσιάζει ένα σχήμα διάταξης του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για τον 18ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό πως ενώ στην πλευρά του δημοσίου δεν εντάσσεται παρά μόνον η εξουσία ως "αστυνομία" και η αυλή, στην πλευρά του ιδιωτικού, πλάι στην αστική κοινωνία της εργασίας και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, πλάι στην "εσωτερικότητα" της σύγχρονης οικογένειας, καταγράφεται ο ιδιότυπος "αναδιπλασιασμός" με την παρουσία του (πολιτικού και λογοτεχνικού) δημόσιου χώρου, των λεσχών και του τύπου "Στο εσωτερικό του τομέα που επιτρέπεται αποκλειστικά η παρουσία ιδιωτών, διακρίνουμε ιδιωτική σφαίρα και δημοσιότητα." (Ο.π., σ. 45 κ.ε.)

17. Οι πιο χαρακτηριστικές διατυπώσεις του Καντ βρίσκονται στα Immanuel Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung", *Werkausgabe*, Φραγκφούρτη 1968, τόμ. XI, σ. 53 κ.ε.ψ Immanuel Kant, "Was heisst: Sich im Denken orientieren?", *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. V, σ. 280-282ψ Immanuel Kant, "Zum ewigen Frieden", *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI, σ. 244 κ.ε.

18. Habermas, *Strukturwandel ...*, ό.π., σ. 172.

Το ομογενές κοινό των συλλογιζόμενων ιδιωτών διαλύεται. Ανταγωνιζόμενα ιδιωτικά αιμώφοντα προσπαθούν να επηρεάσουν τη δημόσια κρίση, να αποκτήσουν δημοσιότητα, με τη μοντέρνα έννοια της λέξης. Η συναίνεση, που ήταν το κύριο προϊόν της μεσολαθητικής λειτουργίας του δημόσιου χώρου, μετατρέπεται σε συμβιβασμό, που επιτυγχάνεται σε μη δημόσιες διεργασίες και "μεταδίδεται" δια των Μέσων στην προς διαμόρφωση κοινή γνώμη " μια κοινή γνώμη συρρικνωμένη πλέον σε ό,τι τα ίδια τα Μέσα συγκροτούν ως "κοινό" αναγνωστών, ακροατών και θεατών.¹⁹

Ο Ρουσό δικαιώνεται. Η φαινομενικά αφελής σύλληψη μιας λογοκρινόμενης και εν ονόματι του Λόγου καθοδηγούμενης κοινής γνώμης, που αυτεπιβεβαιώνεται, ορίζοντας σε πλασματική παντοδυναμία ως ορθό και δέον ό,τι της έχει επιβληθεί,²⁰ αντανάκλα - σύμφωνα με την κλασική ανάλυση της Κριτικής Θεωρίας²¹ - άριστα τη σημερινή κατάσταση. Στη θέση της δημόσιας γνώμης, που ο σχηματισμός της (όπως μας υπενθυμίζει και η -τουλάχιστον ουτοπική- προσπάθεια του ίδιου του Habermas να κατασκευάσει υπό όρους απρόσκοπτης και ισότιμης επικοινωνίας ένα νεο συμβόλαιο) μας παραπέμπει στο πεδίο της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων, εγκαθίσταται η ρουσοική "μη-δημόσια" γνώμη των προκατασκευασμένων κοινών τόπων, των στερεοτύπων του κοινού νου, των αυτονόητων της καθημερινότητας της ζωής.²²

Αν δικαιούμαστε στο πλαίσιο ενός τόσο επιγραμματικού σχολίου να βγάλουμε ένα συμπέρασμα ανάλογο με τη θέση του Πουλαντζά, που αποτέλεσε την αφετηρία, θα διαπιστώσουμε ότι αν και παράλληλη, η εξέλιξη που καταγράψαμε έχει αντίστροφη φορά: το κρίσιμο δεν είναι τόσο η κατάληψη της δημοσιότητας από το κράτος (κάτι που χαρακτηρίζει δικτατορικές καταστάσεις) όσο η πλήρης ιδιωτικοποίησή της, η άρση δηλαδή του ορίου μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και στο εσωτερικό του ιδιωτικού τομέα.

Σύμφωνα και πάλι με τον Habermas:²³ οι νόμοι της αγοράς κυριαρχούν και στη σφαίρα των ιδιωτών ως κοινού, μετατρέποντας το συλλογισμό και την κρίση σε κατανάλωση η δημόσια επικοινωνία καταρρέει ή συρρικνώνεται σε ενεργήματα μεμονωμένης ακρόασης ή θέασης.

VI.

Αν και ο τελευταίος αυτός αφορισμός θα ήταν κατάλληλος για κλείσιμο, θα διακινδυνεύσω τη διατύπωση μιας πρόσθετης παρατήρησης: και οι δυο πλευρές της εξέλιξης που επιγραμματικά προσδιορίσαμε παίρνουν ιδιαίτερες διαστάσεις στις ελληνικές συνθήκες.

Από τη μια πλευρά η ελληνική εκδοχή της κρατικιστικής άλωσης του ιδιωτικού καθορίζεται από την υπανάπτυξη των κοινωνικών λειτουργιών του κράτους. Από την άλλη

19. Βλ. Alwin W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology. The Origins, Grammar, and Future of Ideology*, Λονδίνο και Basingstoke 1976, σ. 98.

20. Βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, "Η προς συμμόρφωση γνώση", στο Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση*, Αθήνα 1994, σ. 259 κ.ε.

21. Μαξ Χορκχάιμερ και Τέοντορ Αντόρνο, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, Αθήνα 1986, σ. 102-103.

22. Βλ. Habermas, *Strukturwandel ...*, ό.π., σ. 120 κ.ε. και τον πρόλογο στη νέα έκδοση του ίδιου έργου: Jürgen Habermas, "Vorwort zur Neuauflage 1990", στο *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Φραγκφούρτη 1990, σ. 31-32.

23. Habermas, *Strukturwandel ...*, ό.π., σ. 194.

η ριζική ιδιωτικοποίηση της δημοσιότητας καθορίζεται από την κρίση που χαρακτηρίζει τον παραδοσιακά οργανωμένο ιδιωτικό τομέα, παρά την ισχύ του στο πεδίο στο οποίο αντικαθιστούσε το κοινωνικό κράτος.²⁴

Οι συνέπειες κι από τα δύο μοιάζει να είναι οι ίδιες: η σταδιακή απορρόφηση τόσο της δημοσιότητας όσο και του κοινωνικού συνολικότερα από συμφέροντα μερικού χαρακτήρα. Τα συμφέροντα αυτά εμφανίζονται, ανάλογα με τις συνθήκες, άλλοτε ως γενικά και άλλοτε ως ατομικά, αντικαθιστώντας πότε το δημόσιο και πότε την δημόσια κρίση του.

24 Ο προερχων ιδιωτικός "μηχανισμός" υποκατάστασης κοινωνικής πολιτικής είναι βεβαίως η οικογένεια, της οποίας οι δυνατότητες "απορρόφησης" κοινωνικών κραδασμών - ελλείψει κοινωνικού κράτους - εμφανίζεται κορεσμένη. Η εξέλιξη αυτή θα αποδειχτεί κρίσιμη για την πορεία των κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα, ιδιαίτερα όσον αφορά τα φαινόμενα τα οποία έχουν συνομοσθεί κάτω από τον τίτλο "Νέα φτώχεια".